

## MEKÂNIN İYİLEŞTİRİCİ GÜCÜ: MEKÂN VE SANAT ETKİLEŐİMİNDE GÖÇMEN KAMPLARI<sup>1</sup>

Arş. Gör. Elif F. SALİHOĞLU<sup>2</sup>

### ÖZET

2011 yılında başlayan Suriye Savaşı ile milyonlarca insan zorunlu dış göçlerle yabancı ülkelere göç etmiş ve etmeye de devam etmektedir. Yeni yaşamlarına; kent içi mekânlarda devam ettikleri gibi özellikle Suriye'ye komşu ülkeler olan Türkiye ve Ürdün'de dikkat çekici büyüklükteki geçici barınma merkezlerinde diğer bir söylemle göçmen kamplarında devam etmeye çalışmaktadırlar. Uluslararası insani yardım kuruluşları; bu alanlarda yaşayan göçmenlere yiyecek, barınak ve tıbbi bakım sağlamak için mücadele etmektedirler. Fakat hiç kuşkusuz ciddi travmalarla yaşamlarına devam eden bu insanların ruhsal açıdan iyileştirici mekânlara ve aktivitelere ihtiyaç duyduğu ortadır. Bu araştırmada; 2011 yılı sonrasında Suriye göçü ile ortaya çıkmış ve 80.000 kişiye ev sahipliği yapan Ürdün- Za'atari göçmen kampındaki barınma mekânlarında cephelere yapılan resim sanatı uygulamaları analiz edilerek, iyileştirici gücüne, kültürel imgelerin aktarılmasına ve taşınmasına olan katkısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Benzer çalışmaların Türkiye'deki mevcut göçmen kamplarında yapı cephelerine ve kamp duvarlarına uygulanabilirliği sorgulanmıştır. Böylelikle izole mekânlar olduğu kabul edilen ve sıklıkla eleştirilen kamp ortamlarında kapsamlı ve maliyetli değişiklikler kadar basit müdahaleler ile yaşama mekânlarının ve alanlarının daha yaşanabilir çevrelere kavuşturulmasının sağlanabileceği ortaya koyulmuştur.

**Anahtar Kelimeler:** Çevre Psikolojisi, Göçmen Kampları, Mekân ve Tasarım, Barınma Merkezi, Tasarım ve Sanat

## THE HEALING EFFECT OF SPACE DESIGN: REFUGEE CAMPS AND ART INTERACTION

### ABSTRACT

With the Syrian war that started in 2011, millions of people have migrated to foreign countries and still continue to migrate. They continue their lives in refugee camps that reach remarkable sizes in urban areas especially those in countries neighboring Syria like Turkey and Jordan. International humanitarian organizations; are providing food, shelter and medical care to refugees in these living areas. But there is no doubt that these people who continue their lives with serious traumas also need mentally healing places and activities too. In this study; the art paintings on the façades of the Jordan-Za'atari refugee camp structures, which emerged with the Syrian migration after 2011 and hosts over 80,000 people, was analyzed. Thus, its contribution to the healing power and the transfer of cultural images has been revealed. Also in this study, the applicability to existing building facades and walls of the camp of refugee camps in Turkey have been examined. In this way, it has been demonstrated that camp environments which are often criticized to be isolated spaces can be turned into more liveable environments with simple interventions as well as comprehensive and costly changes.

**Keywords:** Healing Spaces; Refugee Camps; Space And Design; Housing, Design, And Art.

---

<sup>1</sup> Bu Makale 27-29 Nisan 2019 tarihleri arasında Antalya'da düzenlenen ASEAD 5. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan bildiriden geliştirilmiştir.

<sup>2</sup> Kocaeli Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, elifkarabay@gmail.com

## GİRİŞ

Tarih boyunca sanatın yaşamın güzelliklerini ve hazlarını çoğaltmaya yönelik işlevi hiçbir zaman göz ardı edilmemiştir. İtalyan Rönesansı döneminde bunu mimari yapılarda okumak mümkündür (E.H.Gombrich, 2017) Günümüzde de birçok sanatçı; resmi, heykeli ve filmi onları çevreleyen mimariyle ilişkilendirirken birçok mimar da görsel sanatlar ile uğraşmaya başlamıştır. İşbirliği veya rekabet haline dönüşebilen bu kesişimler, imge oluşturmanın ve şekillendirmenin yöntemlerinden biri haline gelmiştir. Bu kesişimler şehirleri markalaştırma veya kurumsal firmaların kimlik oluşturma süreçlerinde artık sıklıkla yaşanmaktadır. Zaha Hadid, Pierre de Meuron, Diller Scofidio +Renfro ve Jacques Herzog gibi isimler ise sanatı kendilerine başlangıç noktası kabul ederek tasarım yapan mimarların başında gelmektedirler (Foster, 2011) .

Sanat ve duygu arasındaki ilişki çevre psikolojisi açısından yoğun olarak incelenmiştir ve insanların imgeleri tanımak ve anlam atfetmek üzerine algılarını oluşturduğu anlaşılmıştır (Barry, 2006). Tasarlanan bazı eserler aktif kullanıcı-seyircileri harekete geçirme eğilimindedir (Foster, 2011, s. 14).Görsel, işitsel veya duyuşsal uyaranlar olarak hatıraları uyandırır, katılımcıların kendi deneyimlerini yeni anlamlara işlemelerine izin verir (Noy & Noy-Sharav, 2013).

Sanatın tesiri altında kalan davranış bilimlerinin bir alt disiplini çevresel psikolojidir. Mimarların gelişimine büyük katkısı olan bu disiplin insan davranışlarının/algılarının yaşam alanlarıyla ilişkisini incelediği için önemlidir. Bu kesişim “insan ilişkileri, davranış sosyolojisi ve insan ekolojisi olarak literatürde de yer almaktadır (Mosharraf & Tabaeian, 2014). Çevre psikolojisi içerisinde sosyal kesişmeler mimarlığın tavrını belirlemektedir. Sosyal ilişkiler için gerekli işlevselliğin yaratılıp yaratılmayacağı konusu ticari kuruluşlar, enstitüler ve yerleşim bölgeleri arasında "topluluk" duygusunun gelişiminin önemi üzerine zamanla çok fazla söylem oluşmuştur (Lang, 1987).

Zorunlu göç; sebebi savaş, zulüm ya da doğal afetler olan ve çoğunlukla sınır aşımı gerçekleşen bir göç olması nedeni ile insan psikolojisinde derin izler bırakan bir durumdur. Dünya genelinde 2017’de yerinden edilmiş kişilerin sayısı 68 milyon ve üzeri olarak açıklanmıştır (UNHCR, 2018).Bu kişiler genellikle ekonomik olarak zor durumda ve göç ettiği ülkelerde yeni bir yaşama adapte olma uğraşı içindedirler. Bu kişilerin büyük bir çoğunluğu barınma sorununun geçici olarak çözülmeye çalışıldığı mülteci kamplarında Türkçe Göç terimleri sözlüğündeki karşılığıyla *barınma merkezlerinde* olumsuz birçok koşul altında yaşamlarına devam etmektedirler. Mülteci kamplarının çevre psikolojisi üzerindeki olumsuz etkileri kimi zaman aktivist sanatçılar tarafından tepkisel çalışmaların ortaya çıkarılmasına zemin oluşturmuştur (Resim 1).Sanatçılar sadece kamplarda değil kamp dışlarında da Paris gibi popüler dünya şehirlerinde yerinden edilmiş bireyleri konu alan sergileriyle eserlerini geniş kitlelere tanıtmışlardır.

Sanatın tepkisel ve tanıtıcı tarafı bir yana dursun, derin travmalara sahip ve kültürel sürekliliğini göç ettiği yerlerde yaşatmaya çalışan bireyler için görsel sanatlar son derece önem kazanmaktadır. Sanatın iyileştirici yönü ise uzun soluklu adaptasyon ve ruhsal iyileşme süreçlerinde öne çıkmaktadır.

## 1. İYİLEŞTİRİCİ SANAT

Deepak Chopra çalışmalarında; yaratıcı deneyimlerin vücutta beyine kan akışını arttırdığını hatta ve hatta keyif alınan yaratıcı aktivitelerin EEG’de dinlendirici uyanıklık ve meditasyon olarak adlandırılan bir olumlu zihinsel tepki ile  $\alpha$ -dalga düzeni sağladığını ortaya çıkarmıştır (The Westreich Foundation, 2016-2021).

Sanatsal aktivitelerin uyarıcı gücü literatürde *art healing* olarak adlandırılan sanatla iyileştirme kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Literatürde benzer şekilde *Art therapy* olarak yer alan sanat terapisi ve sanatla iyileştirme uygulamaları birbirlerine yakın gibi gözükseler de aslında belirgin farkları bulunmaktadır. Sanat terapisi uygulamaları doktor/psikiyatri/psikolog gibi bir uzman eşliğinde yapılırken sanatla iyileştirme olarak adlandırılan *art healing* için böyle bir gereklilik bulunmamaktadır (The Westreich Foundation, 2016-2021).



Resim 1: Annlor Codina tarafından dikenli tellerin pamuk ile örtülmesi (BSA, 2018).



Resim 2: İran asıllı fotoğraf sanatçısı Reza ve UNHCR ortak *dreams of humanity* projesi kapsamında Paris Seine sokak sergisi (GAMBADE, 2015).

Cathy Malchiodi (2007) iyileştirici sanatın kullanım avantajlarını *The Art Therapy Sourcebook* isimli kitabında şu şekilde sıralamıştır:

- Travmatik duygularla görsel olarak yüzleşmek sözel olarak ilgilenmekten daha başarılı sonuçlar sağlayabilir
- Bireyin öz farkındalığını artırır
- Duyguların aktarımında sözler kadar sınırlayıcı değildir
- Direkt olarak duyguların hayal gücü ile aktarılmasını sağlayan güçlü bir terapi yöntemidir (Malchiodi, 2007).

Yukarıda sözü geçen nedenler dolayısıyla travmatik süreçler yaşayan zorunlu göçmenlerin özellikle kısıtlı şartlar altında kurulan mülteci kamplarında; mekânların görsel olarak tekrardan iyileştirici sanat ile değerlendirilmesinin olumlu sonuçlar sağlayacağı ortadadır. Bu konuda STK'lar ile işbirliği altında çalışan UNHCR 'da, göçmen kamplarının sanatla buluşturulması konusunda aracı olmuştur.

## 2. ZA'ATARI PROJESİ: DUVAR RESİMLERİ VE EĞİTİCİ SANAT ATÖLYELERİ

AptART, ACTED, UNICEF, ECHO ve Mercy Corps ortaklığında sanatçı Joel Artista, Suriyeli mültecilerden oluşan bir ekiple çalışmak için Za'atari mülteci kampında bir proje düzenlemiştir. Projede kampta yaşayan ve sadece sanata değil eğitim konularına odaklanan küçük çocuklarla atölye çalışmaları düzenlenmiştir. Projenin amacı; çatışmanın *çözümü*, *mültecilerin geleceği için umut ve hayallerin ortaya çıkarılması*; *savaşta kaybettikleri herkes ve her şeyin anılması ve binanın-mekânın önemi* olarak açıklanmıştır. Bu doğrultuda iyileştirici sanat altında değerlendirebileceğimiz şekilde; mülteci çocuklara çeşitli sanatsal teknikler hakkında bilgilendirmeler yapılmıştır ve sonrasında duvarlarda veya çadır gibi geçici elemanlar üzerinde resim-boyama uygulamaları yaptırılmıştır (Parater, 2015). Duvar resimleri taslakları için oluşturulan tasarım atölyesinde sanatçılar ve göçmenler birlikte çalışmışlardır (Resim 3).

Joel Artista 2013 yılında başladığı projede Ürdün'deki Za'atari ve Azrak mülteci kamplarında sanatsal etkinlikleri diğer kurumlar ile yürütmüştür (Bu çalışma içerisinde Za'atari kampındaki çalışmaları üzerinde durulmuştur) Za'atari Kampında, Suriyeli sanatçı Jasmine Necklace ile birlikte topluluk duvar resimleri ve heykel projeleri yapılmıştır.



Resim 3:

Za'atari mülteci Kampında Tasarım Atölyesi (joelartista.com, 2019)

Resim 4'de Suriyeli mülteci çocuklarla çölde mahsur kalanlar için suyun önemini anlatan ve yanıştan bir duvar resmi çalışması yer almaktadır.



Resim 4: Ürdün'deki Za'atari Suriyeli Mülteci Kampı, 2013 (joelartista.com, 2019)

Resim 5'te yer alan duvar çalışması Suriye sanat topluluğundan Yasemin Kolye ve Max Frieder, Norveç Mülteci Konseyi ve Uluslararası Kurtarma Komitesi ile birlikte çalışılmıştır. (UNHCR, 2015). Resim incelendiğinde kültürel imgelerin ve Suriye'nin savaş

öncesi kent silüetinin görsel olarak kamp mekânına işlendiği görülmektedir (Resim 5 üzerinde kırmızı ile gösterilmiştir).



**Resim 5: Za'atari Suriyeli Mülteci Kampı, Ürdün, 2017 (joelartista.com, 2019).**

Resim 5'te gösterildiği üzere Resim 6'da yer alan duvar resminde de savaş öncesi Suriye kentlerinin mekân algısı olarak hatıralarda nasıl yer ettiği ve taşındığı anlaşılmaktadır.



**Resim 6: Za'atari Suriyeli Mülteci Kampı, Ürdün, 2017 (joelartista.com, 2019).**

Suriye kentlerinin savaş öncesi mekânsal görünümleri incelendiğinde, göçmenlerin aktardığı mekân algılarının da hafızada yer ettiği ve taşındığı ortadır (Resim 7 ve Resim 8). Bu

sebeple duvar resimlerinin iyileştirme yönü bir yana mekân algısının bellekteki izlerini ortaya çıkaran birer çalışma olduğunu söylemek mümkündür.



Resim 7: 1984 yılında Halep'in Görünümü (Tabbaa, 1984)



Resim 8: Savaşın başlarında Halep (Karwashan, 2016)

Mekânsal imgeler sadece kent silüetleri şeklinde değil, coğrafya ile de birlikte çalışılmıştır (Resim 9).



**Resim 9: Za'atari Suriyeli Mülteci Kampı, Ürdün 2014: "Za'atari 'de Bir Nehir" (joelartista.com, 2019).**

Genellikle konteynerlerden oluşan yaşama mekân cephelerinin boyasız ve bakımsız durumlarının renklendirmeler ile çevre psikolojisi açısından pozitif uyarımı olan mekânlara dönüştüğü gözükmemektedir (Resim 10).



**Resim 10: Za'atari Suriyeli Mülteci Kampı, Ürdün 2017: "A La Rasi!" İsimli Duvar Resmi (joelartista.com, 2019).**



Joel, Za'atari 'deki kampta Suriyeli sanatçılar ile kültürel ifadelerin ortaya çıkarılması üzerinde de çalışmıştır. **Resim 11**'de işaretlendiği üzere Arap desenlerinin mekân cepheleri üzerine ve **Resim 12**'de gözüktüğü üzere kamp duvarlarına işlendiği görülmüştür.



Resim 11: Za'atari Suriyeli Mülteci Kampı, Ürdün, 2017 (joelartista.com, 2019).



Resim 12: Za'atari 'deki kamp duvarı Suriyeli sanatçı Ali Kiwan (joelartista.com, 2019)

Kamplardaki duvar resimleri içerisinde, kent algısı-iyileştirici sanat ilişkisi açısından en dikkat çeken çalışma ise **Resim 13**'de yer almaktadır. Bu çalışmanın teması; mülteci çocukların uzun süredir yerlerinden edilmeleri sonrasında yeni topluluklar/kentler inşa etmeleri halinde hayallerindeki yeni yaşamı ortaya çıkarmaları istenmiştir. Sanatçılarla beraber oluşturulan temel görünümün yine Suriye'nin kent silüetine gönderme şeklinde oluşturulduğu açıktır. Bu durum iyileştirici sanatta ve kent kültürünün korunmasında mevcut mekân algısının korunmasına önem verildiğini kanıtlamaktadır.



Resim 13:Suriyeli Çocukların Kendi Duvar Mahalleleri (joelartista.com, 2019)

### 3. TÜRKİYE'DEKİ KAMPLARIN (BARINMA MERKEZLERİNİN) ÇEVRE PSKOLJİSİ YÖNÜYLE ELE ALINMASI

Türkiye 2011 Suriye savaşı sonrası sınırları içerisinde Haziran 2019 verilerine göre 3.610.398 geçici koruma altındaki bireye ev sahipliği yaparken bunlardan 112.708 kişi geçici barınma merkezlerinde ikamet etmektedirler (GİGM, 2019).

**Tablo 1**'de gösterildiği üzere Türkiye'de Za'atari kampı kadar çok yoğun nüfusa bir göçmen kampının bulunmamasına karşın, kampların sayısal olarak yoğun nüfuslu ve adet olarak fazla olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

**Tablo 1: Türkiye'de Yer Alan Kampların (Geçici Barınma Merkezleri) Durumu (GİGM, 2019)**

#### GEÇİCİ KORUMA KAPSAMINDAKİ SURİYELİLERİN GEÇİCİ BARINMA MERKEZLERİNE GÖRE DAĞILIMI (8 İLde 13 Barınma Merkezi)

İL	GBM ADI	GBM MEVCUDU	TOPLAM MEVCUT
ŞANLIURFA (3)	Ceylanpınar	3.525	14.568
	Harran	9.505	
	Suruç	1.538	
ADANA (1)	Sarıçam	27.077	27.077
KİLİS (2)	Öncüpınar	4.228	14.741
	Elbeyli	10.513	
KAHRAMANMARAŞ(1)	Merkez	13.557	13.557
HATAY (3)	Altınözü	7.827	16.518
	Yayladağı	4.337	
	Apaydın	4.354	
OSMANİYE (1)	Cevdetiye	14.040	14.040
MALATYA (1)	Beydağı	8.591	8.591
GAZİANTEP (1)	Nizip 2	3.616	3.616
<b>Toplam</b>		<b>112.708</b>	
<b>GEÇİCİ BARINMA MERKEZLERİ DIŞINDA BULUNAN SURİYELİ SAYISI</b>		<b>3.497.690</b>	

23.05.2019 itibarıyla

Yukarıda yer alan kamp alanları kaynaklar üzerinden görsel olarak araştırıldığında Za'atari Kampında uygulanmış olan duvar-cephe sanat çalışmalarının benzerlerinin veya iyileştirici sanat adına herhangi bir uygulamanın yapılmadığı görülmüştür ( **Resim 14** ve **Resim 15**'de yer aldığı gibi). Tekdüze olan yaşam mekânlarının asgari sınırlardaki ihtiyaçları karşılayabilecek olmasının yanında, çevre psikolojisi unsurları açısından iyileştirilmesinin özellikle kamp alanlarındaki yaşayan çok sayıdaki çocuk için önemli bir çalışma olacağı düşünülmektedir.



**Resim 14: Adana Sarıçam Barınma Merkezi (adanaajans, 2017)**



**Resim 15: Türkiye'den Tipik Bir Barınma Merkezi Görünümü (TRT HABER, 2014)**

## SONUÇ YERİNE

Yapılan araştırmalar göstermiştir zorunlu göçler sonrası bireylerde oluşmuş olan travmaların ve zorlu uyum süreçlerinin iyileştirici sanat yöntemlerinin mekâna uygulanması ile kamp alanları, çevre psikolojisi açısından olumlu yönde geliştirilebilmiştir. Uygulanan sanat etkinlikleri bireylerin kültürel değerlerini mekânlar aracılığı ile görsel olarak sergilemeyi ve sürdürülebilmeyi de sağlamıştır. Bu durum inşa edilen göçmen/mülteci kamplarının günlük yaşam şartlarına uygun malzeme ve tipolojiye sahip olmaları kadar görsel açıdan da tasarlanmasının önemini bir kez daha kanıtlamaktadır.

Türkiye'deki mevcut kampların sayıları ve yoğunlukları göz önünde tutulduğunda bu kamplar özelinde de tıpkı Za'atari Kampında olduğu gibi iyileştirici sanat etkinliklerinin/projelerinin uygulanması için teşviklerin yapılması gerektiği düşünülmektedir. Ayrıca iyileştirici sanat kavramının mimarlık ile kesişimi sadece kamp özelinde değerlendirmek yerine psikiyatri/psikolog tedavi merkezlerinde, bakım evlerinde, yetimhanelerde, huzurevlerinde hatta ve hatta hapishanelerde bir tasarım anlayışı olarak uygulanabileceği ortadadır.

## KAYNAKÇA

adanaajans. (2017, 12 6). 02 1, 2019 tarihinde Adana Haber Ajansı: <https://www.adanaajans.net/gundem/dunyadaki-en-buyuk-konteyner-kent-adanada-h1599.html> adresinden alındı

Barry, A. (2006). Perceptual Aesthetics: Transcendent Emotion, Neurological Image. *Visual Communication Quarterly*, 134-151.

BSA. (2018). UNUSUAL ART INSTALLATIONS IN TOULOUSE REFUGEE CAMP: "CREVE HIVERNALE II". <https://www.brooklynstreetart.com/2018/02/27/unusual-art-installations-in-toulouse-refugee-camp-creve-hivernale-ii/> adresinden alındı

E.H.Gombrich. (2017). Sanatın Öyküsü (10 b.). (E. E.-Ö. Erduran, Çev.) İstanbul: Remzi Kitabevi.

Foster, H. (2011). Sanat Mimarlık Kompleksi:Küreselleşme Çağında Sanat,Mimarlık ve Tasarımın Birliği. (S. Özaloğlu, Çev.) İstanbul: İletişim.

GAMBADE, J. (2015). The Dreams Of Humanity: Face To Face With Reality. 2019 tarihinde The Culture Trip Ltd: <https://theculturetrip.com/europe/france/articles/the-dreams-of-humanity-face-to-face-with-reality/> adresinden alındı

GİGM. (2019, 06 10). Geçici Koruma. 06 10, 2019 tarihinde TC İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü: [https://www.goc.gov.tr/icerik3/gecici-koruma\\_363\\_378\\_4713](https://www.goc.gov.tr/icerik3/gecici-koruma_363_378_4713) adresinden alındı

joelartista.com. (2019). 04 12, 2019 tarihinde <https://joelartista.com/> adresinden alındı

Karwashan, Y. (2016). Syria: Assad loyalists take Aleppo's Old City as rebels plead for ceasefire. 1 1, 2019 tarihinde Guardian News & Media Limited: <https://www.theguardian.com/world/2016/dec/07/syrian-troops-in-control-of-aleppo-old-city-after-rebels-withdraw> adresinden alındı

Lang, J. (1987). *Creating Architectural Theory: The Role of the Behavioral Sciences in Environmental Design*. Van Nostrand Reinhold.

Malchiodi, C. (2007). *Art Therapy Sourcebook*. McGraw Hill Professional.

Mosharraf, H. M., & Tabaean, S. M. (2014). The Importance of Environmental Psychology in Design of Educational Spaces. *Advances in Environmental Biology*( 8(22)), 766-771.

Motallebi, g. 2. (2002). environmental psychology new knowledge in the service of architecture and urban design. *Fine Arts Magazine*(10), 52-67.

Noy, P., & Noy-Sharav, D. (2013). Art and Emotions. *Int. J. Appl. Psychoanal. Studies*(10), 100–107. doi:10.1002/aps.1352

Parater, L. (2015). 7 art initiatives that are transforming the lives of refugees. 091 10, 2019 tarihinde UNHCR: <https://www.unhcr.org/innovation/7-art-initiatives-that-are-transforming-the-lives-of-refugees/> adresinden alındı

Tabbaa, Y. (1984). General view of old city of Aleppo, Syria. Aga Khan Documentation Center at MIT. 3 2, 2019 tarihinde [https://archnet.org/authorities/3497/media\\_contents/111139](https://archnet.org/authorities/3497/media_contents/111139) adresinden alındı

The Westreich Foundation. (2016-2021). *Creative Arts and Consciousness – Arts in Healing*. 2019 tarihinde <http://thewestreichfoundation.org/creative-arts-and-consciousness-arts-in-healing/> adresinden alındı

TRT HABER. (2014, 08 18). 04 12, 2019 tarihinde <https://www.trthaber.com/haber/yasam/sinir-otesine-konteyner-kent-140663.html> adresinden alındı

UNHCR. (2015, 09 18). 7 art initiatives that are transforming the lives of refugees. 12 04, 2019 tarihinde <https://www.unhcr.org/innovation/7-art-initiatives-that-are-transforming-the-lives-of-refugees/> adresinden alındı

UNHCR. (2018). UNHCR BM Mülteci Örgütü. 2019 tarihinde <https://www.unhcr.org/tr/19707-zorla-yerinden-edilen-insan-sayisi-2017de-68-milyonu-asti-multeciler-icin-kuresel-bir-anlasmanin-saglanmasi-kritik-onemde.html> adresinden alındı